

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 255-263

Originalni naučni rad
UDK: 343.811(497.11)
ID broj: 153805068

PRENASELJENOST SRPSKIH ZATVORA - PROBLEMI I MOGUĆE POSLEDICE*

Zlatko Nikolić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Fenomen prenaseljenosti zatvora u svetu i kod nas postaje sve vidljiviji od sedamdesetih godina prošlog veka, iako statistike ne beleže značajnije povećanje stope kriminaliteta. Problem, međutim, postaje sve izrazitiji, a jedna od mogućih posledica su i zatvorske pobune. Ali kada do toga dođe svi se pitamo zašto, umesto da smo se pitali kako da do toga ne dođe? Ovaj rad nema pretenziju da odgovori na sva pitanja vezana za ovaj problem, ali bi trebalo da odgovori na najvažnija od njih.

KLJUČNE REČI: prenaseljenost / zatvori / zatvorenici / posledice

UVOD

Od sedamdesetih godina prošlog veka zatvorska populacija je u najvećem broju zemalja naglo počela da raste i to ne samo kao povratništvo u prestupe, već i po broju primarnih osuđenika. Nema, doduše, ni jedne validnije studije o tome zašto je taj preokret nastao, iako su kritičari prevaspitne koncepcije nekritički i bez dokaza taj

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: zlatkon@ptt.rs

fenomen svaljivali na tu koncepciju. Pri tome, nije sporno da se očekivanja i entuzijazam zagovornika prevaspitne koncepcije nisu ostvarila, jer očekivanja jesu samo pretpostavka. Da bi se ona ostvarila, poznato je, potrebno je i nešto više od entuzijazma i verovanja, a to su uslovi koje čine i ambijent i edukovani kadrovi, te saradnja socijalne sredine, odnosno postpenalni prihvata. Tako su se utopijska verovanja i očekivanja, posebno klinički orijentisanih kriminologa i penologa, pretvorila u ogorčenu kritiku, ali bez predloga kako dalje. Ujedno, nisu uzimane u obzir činjenice da se sa razvojem društva kriminalitet svuda samo uvećavao, kako je to još Emil Dirkem primetio¹, te da je fenomen anomalije ne samo politički, već i razvojni problem. Otuda, valjda, prevaspitna koncepcija nije nigde službeno ukinuta ili zabranjena, ali je sve više izvitoperivana i stavljana u zapećak.

Međutim, bilo šta da je uzrok stalnom i, moglo bi se reći, enormnom uvećanju zatvoreničke populacije, stanje u zatvorima najvećeg broja zemalja u svetu nije zadovoljavajuće, a problem broj jedan je prenaseljenost zatvora. Države, doduše, s pravom ne posvećuju veću pažnju povećanju i proširenju zatvorskih kapaciteta, osim kada moraju, jer javno mnjenje u njima nema razumevanja za to. Razumljivo je, takođe, da javno mnjenje ima dva jaka razloga da se prema proširenju zatvorskih kapaciteta odnosi negativno. Prvo, javnost se uvek pita kada se grade zatvori šta znači to i za koga nam to spremaju, budući da je njen latentan strah od prestupa i hapšenja opravdan i, drugo, uvek se racionalnije i postavlja pitanje: 'zar nije potrebnije i bolje da gradimo obdaništa, škole i bolnice nego zatvore'? Tako se krug odnosa javnosti i politike zatvara, jer je animozitet prema prestupnicima prisutan i kod jednih i kod drugih.

Kada se, međutim, dogode zatvorske pobune, a posebno sa uzimanjem taoca, njihovim ubistvima, ubistvima osuđenih od osuđenih i, konačno, ubistava osuđenih od strane snaga reda pri gušenju pobuna, javnost i vlasti se uvek trgnu. Tek tada izbijaju na površinu podaci koji zabrinjavaju, a na koje su bezuspešno ukazivali i domaća i svetska stručna javnost. Ti podaci, nažalost, nikako da se promene na bolje, već i dalje opstaje visoka stopa uhapšenih i, stoga, prepuni zatvori, uprkos smanjenju stope kriminaliteta u mnogim zemljama i kod

¹ Vidi opširnije u, Nikolić Z.: *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, 2000. str. 133.-139.

nas. Da je stanje prenaseljenosti zatvora i dalje alarmantno pokazuju podaci i vladinih i nevladinih organizacija i servisa, pa je tako prema podacima Penal Reform Internationala², u evropskim zemljama popunjenost zatvorskih kapaciteta bila, u proseku, 130% u 2006. godini i to, od 170,6 na Kipru, do 104,3 u Portugalu. Sve druge zemlje Evropske unije i evropske zemlje koje to još uvek nisu, nalaze se u tom razmaku, mada podaci variraju kod različitih izvora.

STANJE U SRPSKIM ZATVORIMA

Sadašnji kapaciteti srpskih zatvora se kreću do nekih 6.500 zatvorenika, optimalno, i to je godinama pre tranzicije bilo dovoljno i ne sasvim popunjeno. Na tu činjenicu nije uticalo ni to, ako se oduzme brojka osuđenih albanske nacionalnosti, što su nakon NATO agresije i "oduzimanja" Kosova i Metohije smanjeni kapaciteti srpskih zatvora za sedam ustanova (Peć, Istok, Smrekovnica, Kosovska Mitrovica, Prizren, Priština i Gnjilane). Ovi zatvorski kapaciteti bi, doduše, značajnije doprineli boljoj preraspodeli osuđenih lica iz srpskih zatvora, ne samo po kategorijama osuđenih, već i po brojčanom odnosu. Ali, nešto se drugo desilo i dešava se u našoj ukupnoj kaznenoj politici, uprkos svih kritika na nerad i neažurnost sudova, pa osuđenička populacija ubrzano raste, nasuprot podacima o smanjenju stope kriminaliteta u Srbiji. Tako smo i dospeli do stanja, kako službeno izjavljuju predstavnici sudske i izvršne vlasti, da ne možemo da primimo na izvršenje kazne zatvora sva osuđena lica, već da ih referenti za izvršenje kazni pri opštinskim sudovima razvrstavaju na listi čekanja.

Da nije glupo, bilo bi smešno, kaže se u jednoj kolokvijalnoj srpskoj izreci, jer se time ne samo narušava već se i u potpunosti briše svrha kažnjavanja, zapisana kao odrednica u KZ-u. Svi pravnici, naime, dobro znaju da smisao i svrsishodnost kazne nije u njenoj surovosti, već u njenoj izvesnosti, kako je to još u osamnaestom veku istakao Bekaria³. Kada se "zbog viših razloga" kazne ne izvršavaju, a u međuvremenu mogu i da zastare ili da se izmene pomoću uticajnih prijatelja, onda je bolje takve

² PRI je nevladina i neprofitabilna asocijacija registrovana u Holandiji, a svoju delatnost i borbu za zatvorske reforme vodi na svim kontinentima i u saradnji sa drugim organizacijama. Vidi njen sajt

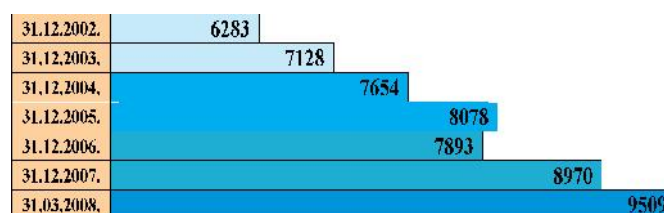
³ Vidi o istorijskopravnoj školi u: Nikolić, Z.: Kriminologija sa socijalnom patologijom, op. cit. str. 96-99.

kazne i ne izricati. Taj fenomen, nažalost, nije samo naš, pa da zbog toga samo mi treba da tražimo rešenja, već je opšteproširen u svetu i čak, u mnogim zemljama, mnogo gori od našeg.

Kriminalitet u Srbiji 1996-2005. god.⁴

God.	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Prijavljeno	118917	115637	108474	84365	84143	93431	104061	95733	88453	100536
Optuženo	53096	54268	61176	48218	43463	44859	47915	43591	44881	47870

Kretanje broja osuđenih u srpskim zatvorima⁵

Razlog je, ma kako to čudno zvučalo, u tzv. globalizaciji, odnosno, u nekritičkom i neprimerenom preuzimanju tuđih zakona i normi za ponašanje. Savremenici je poznato, na primer, da su sve istočnoevropske zemlje za ulazak u Evropsku uniju, a to se očekuje i od Srbije, morale da u svoj zakonodavni sistem uvedu skoro 18.000 novih propisa, odnosno, zakona, uredbi i podzakonskih akata. Međutim, filozofija i sociologija prava poznaju taj fenomen i posledice takvog administrativnog uplitanja država u svakodnevni život građana, a on nije za pohvalu. Naime, "zakonima verni građani", po pravilu, poštuju najpre norme koje su u njihovom vaspitanju internalizovane, odnosno, norme koje su oni prihvatili kao svoje. Te norme su, u prvom redu, kulturne, religiozne i običajne, a zakoni njihovih država su po redu veličina za poštovanje tek na drugom mestu. Zato što su po redu veličina tek na drugom mestu i što se njihova internalizacija ne očekuje i ne praktikuje u vaspitanju dece, ti zakoni

⁴ Prema Biltenu Republičkog zavoda za statistiku Srbije, Beograd, 2007 godine, uz napomenu da podaci za prve tri godine (96-99.) obuhvataju i podatke za Kosovo i Metohiju

⁵ Prema godišnjem izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2007. godinu

moraju da budu pisani, nasuprot kulturnih, religioznih i običajnih normi, i da, pored toga, imaju i "zube", odnosno zaprećene sankcije u pisanoj formi. Kada ti dodatni "zubi" ne funkcionišu, kao u slučaju odlaganja izvršenja kazne zatvora u našoj zemlji, onda oni nemaju svrhu i ne plaše nikoga. Nasuprot njima bi kršenje svake nepisane norme bilo smesta sankcionisano i efekat bi bio odmah vidljiv.

Očigledno je, na osnovu svega, da se i naša zemlja ubrzano "evropeizuje", jer nasuprot smanjenju stope kriminaliteta ima sve veću zatvorsku populaciju, a taj fenomen je, kako ćemo videti, uvezen zajedno sa prepisivanjem ili kopiranjem tuđih i za našu kulturu i mentalitet neprimerenih i neprihvatljivih normi. Stoga je bolje da ne analiziramo naše uslove, već originalne uzore i stanje stvari kod njih.

STANJE U SVETU

Mnogo gore stanje prenaseljenosti zatvora je na drugim kontinentima i tamošnjim zemljama, kao što su južnoameričke, afričke i azijske zemlje, mada ni najbogatija zemlja, kao što je SAD, nema bolju sliku, jer je popunjenost tamošnjih zatvorskih kapaciteta 107%. Na azijskom kontinentu je Japan, očigledno, izuzetak u tome, jer su japanski zatvorski kapaciteti popunjeni negde do 70%⁶, ali je zato slika u Bangladešu već na 288%, dok je Kenija u Africi nedostižna sa svojih 337% popunjenosti zatvora⁷.

Poznavaoći problema zatvorske prenaseljenosti ukazuju na to da je problem u promenjenim odnosima u društvu, odnosno u populističkim zalaganjima političara za zaštitu građana od kriminalaca. Tako se u Evropi, SAD-u i drugim zemljama koje su ih pratile ili kopirale, taj trend enormnog lišavanja slobode, u odnosu na stvarni obim kriminaliteta, vezuje za ime Ronalda Regana i Margaret Tačer*, odnosno njihovu politiku i fenomen poznat kao "reganizam" i "tačerizam". Ta desničar-

⁶ Kada je ova zemlja u pitanju mora se naglasiti duh kolektivism koji u zajedničkoj borbi protiv kriminaliteta uključuje i vladine i društvene organizacije, pa zato u toj zemlji, na primer, do 1880. godine nije ni postojao zakon o izvršenju krivičnih sankcija, niti propisi o svrsi kažnjavanja i pravilima ponašanja zatvorskih činovnika. Model koji je funkcionisao do savršenstva sastojao se u tome da su zatvorski činovnici morali biti model za oponašanje, pa je njihovo ponašanje i način života bio zamena za sve pravilnike i priručnike o radu sa osuđenima.

⁷ Prema INTERNET prezentacijama

* Margaret Tačer, britanski premijer od 1979. do 1990.; Ronald Regan, predsednik SAD-a od 1981. do 1989.

ska populistička floskula u stilu: "Čvrsto sa kriminalcima" (Get Tough with Criminals), dovela je do primene tzv. "nula tolerancije" u sprovođenju zakona. Posledice su, međutim, bile da se u SAD-u iza brave nalaze uglavnom hispano i afroamerikanci, te gradska sirotinja⁸, a da se sve drugo nije promenilo.

To enormno lišavanje slobode, uglavnom sitnijih prestupnika, za posledicu je imalo zagušenje sudskih postupaka i predugo čekanje na suđenja, a potom, i na izvršnost ili pravosnažnost kazni. Zaključak je međunarodnih organizacija da je, zapravo, kaznena politika država krivac za prenaseljenost zatvora, a ne povećana stopa kriminaliteta u njima. Stanje je, međutim, sve nepodnošljivije, a posledice su osim kršenja ljudskih prava, nehumanih uslova i tretmana i pobune osuđenika koji to ne mogu da podnesu.

POSLEDICE

Pobune zatvorenika nisu nova pojava, jer su zabeležene još 1774. godine⁹, ali one kao fenomen nisu bile tako učestale sve do sedamdesetih godina prošlog veka. Kao razlog za osuđeničke pobune postoji više objašnjenja i više studija, jer je učestalost tih događanja u zemljama sa najvećom prenaseljenošću zatvora, jednostavno, naterao istraživače i vlasti da se time pozabave. Najčešće se navode tri uzroka za pobune osuđenika i to: deprivacije ili deprivacioni pristup, anomija ili pristup sloma i upravljački pristup.

Deprivacioni pristup objašnjava osuđeničke pobune kao reakciju tog "mini društva" na silu prinude, koja je dominantni način kontrole u zatvorima. U lošim zatvorskim uslovima, koja su možda uzrokovana i tiranijom, oskudicom, ugnjetavanjem i korupcijom, osuđenici se osećaju depriviranim, pa ih to navodi na pobunu. Zatvor i zatvoreničko društvo u uslovima prenaseljenosti i deprivacije liče na "bure baruta" (Foks 1971.; 1973.)¹⁰, koje nehumani uslovi pretvaraju u vremenski tempiranu bombu koja čeka da eksplodira. Za eksploziju skrivenog besa inicijalna kapisla može biti bilo koji povod, a razlog je u nameri osuđenika da na

⁸ Prema podacima iz 2007. godine afroamerikanci čine tek 12,4% stanovništva u SAD-u, a ta populacija čini više od polovine zatvorske populacije u tamošnjim zatvorima

⁹ Vidi o pobunama osuđenih u, Nikolić, Z.: Penološka andragogija sa metodikom preispitanja (drugo dopunjeno izdanje), IKSI, Beograd, 2005. str. 149-153.

¹⁰ Isto, str. 150.

svoje stanje i nepodnošljivi položaj privuku pažnju spoljnog sveta, dakle, javnosti, medija, vlade i nevladinih organizacija. Budući okruženim visokim zidovima i izolovanim od javnosti, oni se penju na krovove zatvorskih objekata, uspostavljaju kontakte preko zauzetih telefonskih govornica ili prošvercovanih mobilnih telefona i drugo. U tome nema razlike u ponašanju zatvorenika u pobuni, u bilo kom delu sveta da se one dešavaju, pa deluje kao da je sve isto i već viđeno.

Anomija ili teorija sloma, aplikovana na zatvoreničko društvo, fokusira strukturalne veze između zatvorskih vlasti i zatvorenike. To implicira shvatanje da zatvorske vlasti nisu sposobne da kontrolišu zatvorenike i održavaju red u zatvoru bez pristanka i kooperacije osuđenika. Zatvorske vlasti, prema ovom shvatanju, zavise od zatvoreničke saradnje, pa one moraju da "kupe" red i mir od zatvorenika koji su neformalni lideri. Prema tome, kada zatvorske vlasti pokušaju da osuđenike "vrate nazad" imaće pobunu u rukama.

Upravljački ili menadžment pristup je fokus analize uzroka pobuna pomerio sa zatvorenika, kao neformalni sistem, na zatvorsku administraciju, kao formalni sistem. Mnogi istraživači ovog fenomena su, naime, primetili da se nedostajuća strana u većini studija o zatvorskim pobunama odnosi na ljude koji rade u zatvorima. Di Tulio (1987.)¹¹ je među prvima istakao potrebu da se istraživanja o zatvorskim pobunama usmere ka zatvorskoj administraciji i načinu na koji ona upravlja institucijom. Prema njegovim analizama je proizašlo da su siromašni zatvorski i pritvorski uslovi, zapravo, produkcija siromašne zatvorske i pritvorske uprave, te da su okrutni i neuobičajeni zatvorski uslovi takođe rezultat neuspele uprave. Stvar upravljanja je, prema tome, važna varijabla u odgonetanju zatvorskih pobuna.

Naše iskustvo i neposredno proučavanje zatvorskih pobuna u srpskim zatvorima ukazuje na postojanje i dejstvo sva tri faktora, ali sa drugačijim "rasporedom" uticaja. Deprivacije, naime, postoje kod osuđenih u svim zatvorima, ma kakvog standarda oni bili, ali njihovo dejstvo i nepodnošljivost nastaje onda kada na pojačavanje njihovih efekata deluju i spoljni faktori. U te spoljne faktore spadaju pojačivači efekata deprivacije sigurnosti i autonomije zatvorenika, a to su

¹¹ Prema, R.A. Boin; Dr.M.J.van Duin: Prison Riots and Second-Order Causalities: Arguin for a Processual Approach, saopšteno na: World Conference "Prison 2000", Leicester University, UK, 1994. Vidi opširnije u citiranom delu: Penološka andragogija...

prenaseljenost zatvora u kojima, zbog toga, nema efikasne kontrole nad neformalnim grupama i one vladaju po svojim pravilima. Tada nastaju i uslovi za anomiju ili beznormnost u zatvorima, a loše uprave, onda, počinju da "kupuju" red i mir od osuđenika i njihovih lidera. Tako, treći faktor, upravljanje ili menadžmenta postaje uslov za anomične uslove i prerastanje deprivacionih efekata u stvarno "bure baruta", za koje ni zatvorenici ni uprava ne znaju kada će eksplodirati. Povezanost svih ovih faktora je, kako se vidi, očigledna, a zatvoreničke pobune su samo način prilagođavanja na zatvorske tegobe.

Zatvoreničke pobune, inače, uvek ostvare željeni efekat, jer one nemaju za cilj masovna bekstva iz zatvora, budući da je to zatvorenicima unapred jasno. Jasno im je takođe da će biti i savladani od snaga reda i da će neki od njih možda poginuti ili biti povređeni. Ali, sve drugo od nepodnošljivih uslova života u datom zatvoru je za njih lakše, jer se bar u dogledno vreme neće ponavljati tortura u fizičkom smislu od formalnog ili neformalnog sistema, tortura glađu, nehigijenskim uslovima, nedostatku uslova za rekreaciju ili bar rad i slično. To, naime, ne smeju više da dopuste ni oni iz loše uprave, od vlade do zatvorskih uprava, jer zatvoreničke pobune uvek uzbuđuju javnost i uznemire upravljače. Zbog toga su zatvorske pobune i svojevrsna "noćna mora" svih zatvorskih uprava.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uprkos činjenici da je i vladama i narodu koji ih je izabrao mnogo važnije i probitačnije da se bave izgradnjom škola i obdaništa, te bolnica i sportskih objekata, zatvori i zatvorski kapaciteti ne mogu biti beznačajni. To ne samo zato što po našim zakonima i zatvorenici čine glasački korpus, već zato što svi uspesi u gradnji napred pomenutih objekata standarda stanovništva neće vredeti ništa, ako u zatvorima izbiju pobune. To verovatno, po liniji manjeg otpora, zvuči besmisleno, ali uzimanje taoca od zatvorskog ili sudskog osoblja u zatvorskim pobunama nije benigno, niti ostavlja javno mnjenje neutralnim. Pri tome je, za vladajuću garnituru i javno mnjenje koje treba da ih ponovo glasa, sasvim sve jedno da li su osuđeničke pobune opravdane ili neopravdane. Javnost, naime, uvek reaguje po impulsu koji iniciraju sredstva masovne komunikacije, pa kada osuđenici, na primer, ubijaju taoce onda je zgražavanje i mržnja prisutno, a kada policija ili druge snage reda savladavaju otpor pobunjenika, onda je prisutan prećutni

otpor, u smislu: "Jadni ljudi šta im sve rade". Zbog toga je ta ambivalentnost javnog mnjenja važna, iako je, najčešće, iracionalna, ali na tu stranu stoje, bar kada je prenaseljenost zatvora u pitanju, i svi međunarodni akti, kao što su Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenicima UN-a i Evropska zatvorska pravila. Ishitrena i iznuđena gradnja "kazamata", po liku srednjevekovnih tvrđava, kako je to kod nas slučaj sa 7/2 paviljonom u Požarevcu i još uvek nezavršenim specijalnim zatvorom u Padinskoj Skeli, ne vodi rešenju, već vraćanju u prošlost koja će nas skupo koštati. Ali, neukost i glupost su oduvek bili najskuplji, jer kada prethodnu glupost popravljamo novom glupošću nemamo rešenje, već dve gluposti.

LITERATURA

- (1) BOIN, R.A. & VAN DUIN, M.J. (1994) Prison Riots and Second -Order Causalities: Arguin for a Processual Approach. In: *Prison 2000*, International Conference Proceedings, Leicester University, UK.
- (2) NIKOLIĆ, Z. (2000) *Kriminologija sa socijalnom patologijom*. Beograd: Narodna knjiga.
- (3) NIKOLIĆ, Z. (2005) *Penološka andaragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo dopunjeno izdanje) Beograd: IKSI

OVERCROWDING OF SERBIAN PRISONS - PROBLEMS AND POSIBLE COUNSEQUENCES

The phenomenon of overcrowding of prisons in the world, as well in Serbia, is becoming more and more visible since the seventies in last century, even though statistical evidence do not show increasing of crime rates. This problem, however, is growing up with prison riots as one of possible consequences. But when riots really happen, we all try to answer why they did, instead of answering the question how to prevent them? This article, however, does not have pretensions to answer all of the questions connected to the considered problem, but it should give the answers to the most important of them.

KEY WORDS: overcrowding / prisons / prisoners / consequences